

POJMY K SAMOSTATNÉMU STUDIU

Pravopis

- **primitivní** – počátek 9. století; Konstantin a Metoděj – používání hlaholice, později 10. - 11. století díla psána latinsky, vpisována česká slova (bohemika, glosy); první česká věta 13. st. – vpisek v zakládací listině litoměřické kapituly; pokud neznali písmeno pro danou hlásku, vybrali latinské nejbližší

- **spřežkový** – 13. st., pro psaní spřežek se používají kombinace písmen (ř= rs), na konci 14. st. již existují listiny celé psané česky, rozlišuje se starší a mladší spřežkový pravopis

- **diakritický** – návrh vychází pravděpodobně od Jana Husa, 1406, De orthographia bohemica, pro měkké samohlásky tečka nad písmenem, pro dlouhé souhlásky čárka, rozvoj interpunkce

- **bratrský** – po vynálezu knihtisku se v tištěných dílech udržoval pravopis Jednoty bratrské, diakritický se zachováním několika spřežek, tečka nad měkkými konsonanty se změnila v háček, čárka pro délku zůstává, po c, z, s pouze y, přibývá diakritických znamének : ! ?, standardem se stává Bible kralická, cestopis Kryštofa Haranta z Polžic a Bezdruzic

- **analogická úprava** – podnět dal Josef Dobrovský, 1819, zavedl psaní i/y v koncovkách podle analogie (po c pouze i, po s, z i/y podle analogie)

- **skladná úprava** – 1842, Šafařík, Palacký, grafémy g a j nahrazeny í a j, protože se tak i vyslovovaly, w se mění na v, au vyslovované ou na ou (1849)
roku 1903 vychází Pravidla českého pravopisu – J. Gebauer

transliterace x transkripce

transliterace je věrný přepis slov z jednoho písma do druhého (např.: z cyrilice do latinky), snaží se neztratit žádnou informaci o původním pravopise

transkripce je zápis řeči pomocí vhodných znaků tak, aby odpovídal její mluvené (zvukové) podobě

ráz - obligatorní: na začátku slova začínajícího na vokál, po jednohláskové předložce
- fakultativní: předložka a následující slovo, předpona a základ, nej- a vokál, u kompozit (modrooký)

inventář fonémů

komutační testy – pro určitý foném hledáme všechny možnosti v daném jazyce užívané (polem, kolem, dolem...)

metoda minimálních párů – porovnání výrazů, které mohou mít stejnou větně členskou platnost (sen, sin)

centrum a periferie inventáře fonémů – v centru jsou fonémy tvořící maximální počet opozic, málo využívané fonémy se ocitají na periferii (např. f)

Fonologická opozice - vztahy mezi fonémy

příznakový × nepříznakový člen fonologické opozice – u privativní opozice je jeden člen charakterizován přítomností a druhý nepřítomností příznaku; člen opozice, který má příznak je příznakový, ten, který jej nemá je nepříznakový

společný srovnávací základ: je soubor fonologicky relevantních vlastností, které mají srovnávané fonémy společné

- **jednodimenzionální** – na zjištěném společném základě budována pouze jedna dvojice fonémů (opozice bilaterální) např.: d, n

- **vícemimenzionální** – daný společný základ se vyskytuje i u dalšího fonému (opozice multilaterální) např.: t, s

typ rozdílů mezi členy opozice: liší se diferenčními příznaky

- **privativní** – u jednoho členu je přítomen příznak, u druhého ne; člen, který má příznak je příznakový, např.: p – b (b je příznakové, má navíc znělost, stejný srovnávací základ poskytuje bilabiální okluziva orální)

- **graduální** – liší se různou mírou téže vlastnosti, jsou poměrně vzácné, např.: a – á (liší se kvantitou)

- **ekvipotentní** – oba členy jsou logicky rovnoprávné, každý člen má vlastní příznak, který se u toho druhého nevyskytuje, nejčastější případ, např.: t – s (okluziva – konstriktiva)

vztah disjunktivní – fonémy nemají žádné společné vlastnosti, žádný společný základ, např.: m – s

pozice dané opozice v systému:

- **proporční** – rozdíl zjištěný mezi členy opozice se analogicky opakuje

- **izolovaná** vlastní jen jedinému páru fonémů, jinde se příznak v systému jazyka nevyskytuje

opozice stálá – protiklad fonémů se realizuje vždy (např.: u vokálů)

opozice neutralizovatelná – v některých pozicích se nerealizuje (opozice znělosti u konsonantů)

Korelace = soubor všech korelačních párů, které se liší tímž korelačním příznakem

- **Korelační pár** – dvojice fonémů, které jsou členy bilaterální, privativní a proporční opozice

- **Korelační řada** – soustava korelačních párů

- **Korelační příznak** – liší se jím jednotlivé fonémy obsažené v korelační řadě

- **Korelační svazek** – vzniká, pokud se foném účastní více než jedné korelace

komplementární distribuce – obměny realizace jednoho fonému u stejného mluvčího (znělé a neznělé ř, č...)

morfonologie – věda zabývající se morfonémy a hláskovými alternacemi

fonologická alternace – změna slova, aniž by byla významová vlk - vlček

morfoném – třída fonémů střídajících se uvnitř jednoho morfu

subfonemická fonologie – pokládá za minimální zvukovou jednotku jazyka distinktivní rysy

soubor distinktivních příznaků fonémů:

vokálnost – nevokálnost

- Akusticky jsou fonémy s příznakem „vokálnost“ charakterizovány přítomností formantových pruhů ve spektru, u nevokálních pruhu ve spektru chybějí; artikulačně je vokálnost založena na otevřenosti nadhrtanových prostorů.

- Vlastnost vokálnosti mají vokály a sonory, obstruenty a /j/ je nevokální.

konsonantnost - nekonsonantnost

- Akusticky jsou charakterizovány fonémy s příznakem "konsonantnost" nepatrnou celkovou energií, fonémy bez tohoto příznaku mají zvukovou energii vyšší; artikulačně je příznak konsonantnosti tvořen strikturami, u nekonsonantů striktury chybějí.
- Vlastnost konsonantnosti mají obstruenty a sonory, vokály a /j/ jsou nekonsonantní.

kompaktnost – nekompaktnost

- Akusticky jsou fonémy s příznakem kompaktnosti charakterizovány soustředěním zvukové energie ve středu spektra, u nekompaktních je zvuková energie posunuta k okraji spektra; artikulačně je kompaktnost založena u konsonantů na artikulaci v zadnější části ústní dutiny (od postalveol dozadu), u vokálů jsou kompaktní ty, při nichž je jazyk v ústech nejnižší.
- Vlastnost kompaktnosti mají vokály /a/, /a:/ a konsonanty postalveolární, palatální, velární, laryngální; ostatní fonémy jsou nekompaktní.

difúznost – nedifúznost

- Akusticky je pro difúznost typické postavení formantů (tónů, z nichž se skládá vokál) na okrajích spektra, formanty nedifúzních vokálů jsou blíže středu; artikulačně jde o rozdíl ve vertikálním posunu jazyka, u difúzních je jazyk blíže patru.
- Vlastnost difúznosti mají vysoké vokály, nedifúzní jsou vokály středové

napjatost – nenapjatost

- Akusticky jsou u napjatých patrná ostřejší ohraničení složek spektra než u nenapjatých, artikulačně je napjatost dána větším napětím mluvních orgánů při artikulaci.
- Tento rozdíl v češtině není distinktivní. (např. ve francouzštině)

znělost – neznělost

- Akusticky jsou fonémy s příznakem "znělost" (sonorita) charakterizovány přítomností formantu F0, ve spektru neznělých tento formant chybí; artikulačně je rozdíl založen na doplňujících kmitech hlasivek. Rozdíl se uplatňuje jako distinktivní příznak u většiny obstruentů (pravých konsonantů), u sonor a aproximant se neuplatní. (pozn.)
- Rozdíl znělých a neznělých je pro češtinu základním korelačním rysem.

nazálnost - nenazálnost (orálnost)

- Akusticky jsou fonémy s příznakem "nazálnost" charakterizovány typickými změnami formantové struktury; je u nich patrný dodatkový nosní formant a obvykle i částečná redukce některého jiného formantu. Artikulačně je rozdíl založen na využití dodatkového nosního rezonátoru.
- Nazálnost je v češtině přítomna u konsonantů /m/, /n/, /ɲ/ v opozici k /b/, /d/, /j/; vzhledem k tomu, že tyto konsonanty jsou současně sonory, tj. mají vyšší složku tónovosti než jiné konsonanty, nemusí se s tímto rozdílem při popisu počítat.

kontinuálnost – nekontinuálnost

- Akusticky jsou nekontinuální fonémy charakterizovány spojitostí spektra s realizacemi okolních fonémů, u nekontinuálních je před (nebo po) maximálním zvýšení akustické energie krátké přerušování; artikulačně je rozdíl založen na existenci úplné přehrady při artikulaci nekontinuálních konsonantů, při kontinuálních je přehrada jen částečná, tj. jde o úžinu.
- V češtině jsou nekontinuální okluzivy a semiokluzivy, ostatní konsonanty jsou kontinuální. Podle původního pojetí se příznak "nekontinuálnost" objevuje jako diferencující prvek i u kmitavého /r/ × /ll/. Tato opozice bývá označována i jako opozice okluzivnosti -

neokluzivnosti; termín dobře vyhovuje, i když vychází z artikulační podstaty distinktivního rysu.

drsnost (stridens) - matnost ('hladkost' - mellows)

- Akusticky je při drsnosti forma zvukových složek nepravidelná, při rysu matnosti je spektrum sourodé; artikulačně je drsnost dána obměnou překážky, která vede ke vzniku turbulentních vzduchových proudů, při matnosti je překážka jednodušší.
- Vlastnost drsnosti mají semiokluzivy ve srovnání s okluzivami. Je to tedy distinktivní rys rozlišující dvě skupiny fonémů s příznakem nekontinuitnosti. Uplatní se dvojice /t/ – /ts/, /d/ – /dʒ/.
- Někteří autoři uvažují o distinktivním rysu drsnosti – matnosti u dvojice fonémů /ř/ – /r/; to není oprávněné, neboť /r/ je sonora (má příznak vokálnosti, konsonantnosti), zatímco /ř/ je běžná souhláska; oba fonémy jsou tedy diferencovány již na úrovni základního členění fonémů.

přerušovanost – nepřerušovanost, abruptivnost – neabruptivnost (glottalizovanost – neglottalizovanost)

- Akusticky se abruptivnost jeví jako ostré ukončení spektra, u fonémů neabruptivních je spektrum ukončeno méně ostře; artikulačně je abruptivnost založena na sevření hlasové štěrbiny.
- Tento distinktivní rys se v nám blízkých jazycích nevyskytuje.

tonické distinktivní rysy:

gravisovost (tupost) - akutovost (negravisovost, ostrost)

- Akusticky je gravisovost dána nízkými frekvencemi spektra, vysoké frekvence ve spektru jsou typické pro fonémy s příznakem ostrosti; artikulačně vzniká gravisovou větším prostorem v dutině ústní, provází proto hlásky s artikulací na okraji artikulačního ústrojí.
- Distinktivní rys gravisovosti je přítomen u vokálů /u/, /u:/, /o/, /o:/, při jejichž výslovnosti v zadní části ústní dutiny je prostor úst relativně volný (ve srovnání s /ɪ/, /e/, v nichž jej zčásti vyplňuje jazyk).
- U konsonantů jsou gravisové labiály, veláry a laryngály, ostatní jsou negravisové.

mollovost – nemollovost

- Akusticky se mollovost projevuje celkovým posunem spektra hlásky dolů, nemollové jsou bez tohoto snížení; artikulačně je rys založen na zmenšení retního otvoru (artikulačně 'labializovanost') nebo zkrácení hrdelní dutiny (velarizace artikulace).
- Rozdíl mollovosti se v nám blízkých jazycích neuplatňuje.
- Tento distinktivní rys bývá označován i termínem labializovanost nebo velarizovanost podle způsobu tvoření rysu v jazyce.

durovost – nedurovost

- Akusticky se durovost projevuje posunem spektra výše, a to zejména v oblasti F2, u nedurových posun není; artikulačně je protiklad založen na zmenšení ústní dutiny při realizaci durových fonémů, jehož se dosahuje posunem jazyka k palatu; současně se zvětšuje hrdelní dutina.
- Distinktivní rys durovosti se v češtině neuplatňuje; je využíván např. v ruštině nebo polštině u konsonantů (rozdíl /m/ – /mʲ/; /s/ – /sʲ/ atd.). Tato opozice je u mnoha autorů označována jako opozice palatalizovanosti – nepalatalizovanosti, tj. tradičním termínem vycházejícím z artikulační podstaty rozdílu.

Kvantita

- Kvantita realizace vokálního fonému je z obecného hlediska chápána nikoli jako vlastnost určitého zvuku, ale jako vlastnost celé slabiky, jako prozodém, který může být v určitém úseku užit pouze jednou. Toto pojetí pro češtinu nevyhovuje, česká kvantita je vokální vlastností nezávislou na pozici slabiky ve slově a tomu odpovídá i její využití. Akusticky je protiklad založen na relativní délce trvání akustického signálu, artikulačně je dán relativním trváním tvoření.
- Kvantita jako distinktivní vlastnost u vokoidů, která je nezávislá na přízvuku nebo pozici slabiky ve slově, je samostatným fonologickým jevem češtiny; jde o vlastnost stálou, zatímco v blízké slovenštině jde o vlastnost díky rytmičkému zákonu neutralizovatelnou.

vibrantnost– nevibrantnost

- Největší problémy způsobovalo u nás při zařazování do systému české /ř/. M. Romportl proto připojuje ke klasickému souboru ještě tento distinktivní příznak. Akusticky je vibrantnost založena na kolísání charakteristik ve spektru, artikulačně je dána proměnlivostí úžiny.
- Tento distinktivní rys odlišuje fonémy /z/= ž a /ř/, uplatní se i při diferenciaci /l/ a /r/.

Zdroj: <http://goo.gl/zT5jF>